

CZÖVEK JUDIT

ANGYALOK ÁBRÁZOLÁSA A 19. SZÁZADI VALLÁSOS PONYVÁKBAN

KUTATÁSTÖRTÉNETI VÁZLAT, A KUTATÁS LEHETŐSÉGEI ÉS KORLÁTAI

Az európai képkutatás¹ már korán ráirányította a figyelmet arra, hogy a vallásos ponyvák² összetett szempontú vizsgálata miképpen gazdagítja az áhítatirodalom bonyolult műfaját, a folklór és az irodalom kölcsönhatását, a népi vallásosság – mentalitás kutatását, az ikonográfiai típusok, szimbólumok populárisává válásának folyamatát.

Míg a hazai világi ponyvák szövegeiről számos elemzés – irodalomtörténeti és néprajzi tanulmány – látott napvilágot, addig az egyházi irodalom vizsgálata felé csupán csak egy-két évtizede fordult a kutatás figyelve. Még kevesebb érdeklődés követte a ponyvákat kísérő címlapot és a szövegeket illusztráló képi anyagot, mivel ez a néprajzkutató kompetenciáján túlmutatott, a művészettörténész viszont nem tartotta érdemesnek a velük való foglalkozást. Abban, hogy elemzésük hazánkban sokáig meglehetősen periferikusnak számított, bizony politikai okok is jelentős mértékben közrejátszottak.³ Mára a helyzet – szerencsére – megváltozott mind a művészettörténet-írásban, mind az etnográfiaiban.

A művészettörténeti kutatásban mindenekelőtt CSATKAI Endre (1942b, 306–308; 1942b; 1943, 25; 1971) tanulmányait kell megemlítenünk. Őt követően SZILÁRDFY Zoltán (1971, 157–168; 1979, 11–12, 207–236; 1981, 114–135; 1984; 1986; 1995; 1998; 2003) hívta fel a figyelmet ikonográfiai tanulmányaiban erre a kiaknázatlan emlékcsoportra. Újabban SERFÖZŐ Szabolcs (1999, 87–111; 2004, 465–478; 2002, 245–258) szentelt nagyobb figyelmet a kérdéskörnek. Határeseteket elemez RÉVÉSZ Emese több nagylélegzetű tanulmányában (2000, 580–977; 2001, 1–2, 147–172), mégpedig a ponyvaillusztrációkkal sok szempontból rokon 19. századi sajtóillusztrációk együttesét, az egyes kiadókat, ikonográfiai csoportokat, témákat tárta fel.⁴

A magyar folklorisztikából mindenekelőtt Bálint Sándor munkásságát emeljük ki, aki 1944-ben megjelent, mérföldkőnek számító könyvében, a „Boldogasszony vendégségében” hangsúlyozta a szentképek kutatásának szükségességét. Szentképgyűjteménye mellett több ezres ponyvagűjteménye is volt, melynek feldolgozására már nem maradt ideje.⁵

A magyar néprajzi képkutatást⁶ jelen tanulmányban csupán Verebélyi Kincső nevével fémjelzem,⁷ annak ellenére, hogy elsősorban nem a vallásos ponyvák illusztrációit tartotta szem előtt a magyar népi grafika válfajainak számbavételekor,

mégis a műfaj sajátosságainak elemzésekor olyan módszertani és tudománytörténeti áttekintést adott, mely megszívlelendő és kiindulópontját képezi jelen téma tárgyalásának is.

Továbbmenve megemlítendő, hogy a búcsújárás kapcsán BARNÁ GÁBOR (1986; 2002, 9–25, 69–89), KNAPP ÉVA, TÜSKÉS GÁBOR és SZILÁRDFY ZOLTÁN (1987) érintette a vallásos ponyvák képeit. A vizsgált anyag szempontjából TÜSKÉS GÁBOR 1984-ben írt „Fejezet a XVIII. századi vallási ponyvairodalom történetéből” című doktori disszertációját tartjuk fontosnak, mert ebben a munkában egy külön fejezetet szentelt a ponyvaillusztrációknak (1985, 430–431). Az elmúlt évtizedekben többször is megjelentette ezt a passzust.⁸ Teljes mértékben egyet lehet érteni vonatkozó véleményével, miszerint „az összehasonlító irodalomtörténet, a művészettörténeti grafikakutatás és a történeti néprajz határterületén álló ponyvanyomatványok szakirodalmában viszonylag mostoha hely illeti meg a vallásos tematikájú kiadványokat”.⁹ Ő volt az első a magyar kutatók közül, aki a kép és a szöveg együttes elemzésének jelentőségét hangsúlyozta.¹⁰

Újabban több folkloristánk is foglalkozott a vallásos ponyvával,¹¹ de tanulmányaikban a szöveg és a kép együttes vizsgálata elmaradt. Erre azért lenne szükség, mert a nyomtatott szöveg mellett a képi ábrázolás¹² mint kommunikációs eszköz már a 18. században szerepet játszott, s a 19. században pedig általános jelenséggé lett a nyomtatás tömegtermeléssé válásával, amikor is az illusztráció alapvetően megváltoztatta a nyomtatott szövegek közlésének egész rendszerét.¹³ Ekkorra lettek ugyanis megfizethetők, váltak mindennapivá a képekkel illusztrált tankönyvek, az ábrákkal tarkított szakkönyvek, az olcsó képes regények és újságok, árjegyzékek, röplapok, hirdetések, a kalendáriumok, s nem utolsósorban a ponyvafüzetek, melyek így a legszélesebb olvasóközönség, az alsóbb néprétegek számára is elérhetőkké váltak. A ponyvák, de különösen a vallásos ponyvák külső megjelenésében egyre inkább meghatározó szerepet játszott az illusztráció (a címkép, a vignetták, a fejlécek és a záródíszek),¹⁴ hiszen ezáltal nagymértékben növelni lehetett eladhatóságukat, mert a metszetek segítették a befogadást, a szövegek megértését. A ponyva használójának, az olvasónak főként a képek által megjelenített tartalom volt fontos. Ezzel voltaképpen a sokszorosított grafika egy sajátos, egészen új vizuális nyelvet teremtett.¹⁵

Ennek következtében általánosságban elmondható, hogy a ponyvákon alkalmazott képek zöme¹⁶ az adott nyomda által elért kiadványok, könyvtárak (esetleg plébániai, szerzetesi könyvgyűjtemények) illusztrációs készletéből, az úgynevezett mintakönyvekből (HELLE, 1998)¹⁷ táplálkozott. A korabeli kiadók,¹⁸ miután többnyire családi vállalkozásban működtek, tradicionálisan örökítették tovább motívumkészletüket, generációról generációra tovább hagyományozva, életben tartva bizonyos típusokat. Ez a megoldás lényegesen olcsóbbnak számított, s a célt, az eladhatóságot tökéletesen szolgálta. Eredeti, önálló képtípusok éppen ezért szinte egyetlenegy esetben sem fordulnak elő a szóban forgó kiadványokban. Mindegyik középkori, barokk előzményre visszavezethető ábrázolásokkal tart kapcsolatot. Egy ilyen jellegzetes példa az oltáriszentséget tartó két angyal alakja, amely a középkortól kezdve a legváltozatosabb műfajokban fordult elő. Szent Mihály ark-

angyal ikonográfiája vagy a Szűz Mária mellett adoráló angyalok a középkortól kezdve Európa-szerte szintén közismert képzőművészeti példákhoz igazodtak. Előfordult, hogy allegorikus alakokat egyszerűen átalakítottak, így változtatták át a szárny hozzátoldásával angyallá, mert a kiadónak megtetszett az ábrázolás. Néha keretdíszeket, dekoratív motívumokat, önmagukban semmiféle tartalmat nem hordozó díszítményeket emeltek ki, s alkalmaztak önállóan. Külön figyelmet érdemel az őrzőangyal típusa. Kultusza Európában már a 12. században kialakult, főként Clairvaux-i Bernát működésének köszönhetően, majd pedig a 18–19. századi Szent Franciska-kultusz révén rohamosan elterjedt.

Az itt felsoroltakból adódóan, az elkövetkező vizsgálatoknak egy interdiszciplináris kutatás keretében a pontosabb ikonográfiai meghatározásokra kell majd irányulniuk. A témául kijelölt angyal motívum többnyire nem jelent ikonográfiai különlegességet, némi utánjárással ugyanis pontosan meghatározható középkori, de leginkább barokk kori előzményekre, mintaképekre vezethető vissza, mint ahogy ezt a fentiekben is említettük. Abból a szempontból mégis érdekesek lehetnek ezek az ábrázolások, amennyiben egy jól nyomon követhető folyamatot szemléltetnek, vagyis azt mutatják, miként szüremkedtek le, romlottak idővel a többszörös áttételeken keresztül a kevésbé képzett grafikusok kezén. Ami tehát figyelmet érdemel az adott vizsgálatban, az mindenekelőtt a ponyva szövegének és illusztrációjának többé-kevésbé szerves szimbiózisa. Joggal feltehető a kérdés, valójában kimutatható-e a szöveg és a kép között szoros összefüggés, vagy csak az eladhatóság kedvéért – netán ’véletlenül’ – kerültek az énekek, imák, legendák közé, illetve a címlapra, vagy csupán közismert motívumok, sztereotípiák alkalmazásáról van szó, amelyek rendkívüli népszerűségük következtében számtalanszor „másodlagosan” is fölhasználásra kerültek, vagy mélyebb tartalmi összefüggés is fölfedezhető közöttük. Ennek megválaszolására teszünk kísérletet tanulmányunkban, amikor bemutatjuk az angyalok különféle előfordulását a ponyvaillusztrációkban és a szövegekben.

Elsőként azokat a jellegzetes ponyvatípusokat mutatjuk be, amelyekben *tartalmi összefüggés mutatható ki a grafika és a szöveg között*.

ŐRZŐANGYALOK A PONYVÁKBAN¹⁹

Az az általánosságban elterjedt keresztény vallási képzet, miszerint az őrangyalok²⁰ állandóan vigyáznak az emberekre, következőképpen mindenki mellett személyes őrzőangyal áll, megmagyarázza gyakori előfordulásukat a ponyvák szövegeiben. Ami még figyelemre méltó, hogy a ponyvairatok egy imatípust, az őrangyalimádságot éltetik tovább.²¹ Az ima mellett gyakran illusztrációt is találunk, melyet többnyire a Rafael és Tóbiás vándorlását megihlető történet, valamint a Szent Kristóf-ábrázolások alakítottak ki. Ennek szép példája az ’Énekek a Szent Háromság dicséretére’ című ponyva (Budapest, 1876. Nyomatott Bucsanszky Alajosnál).

1. kép. OSzK Aprónyomtatványtár, 1076. ltsz.

Az őrzőangyal ábrázoló illusztráció 'Az őrző angyalhoz reggelre' [V-ik ének. Nóta: Jézus édes emlékezet.] imádsághoz kapcsolódva jelenik meg.

Oh szerelmes védangyalom,
Ki voltál *éjjel oltalom*,²²
Hála néked szerelmedért,
Mellettemi hiveségedért.

Azért ha így *vigyázol rám*,
Tudom, kevés minden hálám,
Hát adósod mindig leszek,
Lélekzetet mig itt veszek.

De könyörgök még is nagyon.
Fogadd el azt a mim vagyon,
Átadom néked lelkemet,
Rád bizom gyarló testemet.

Isten után tiéd légyen,
Néked mindenben engedjen,
Függjön a te parancsodtól,
Üdvöt hozó sugalmadtól.

Áldassék a nagy izgalom,
Ki téged küld, szép angyalom,
Légy e napon is gyámolom,
Igy nem ér semmi fájdalom.

Az őrangyalima mindig a füzetek végére, utolsó lapjaira került, mint 'reggeli' vagy 'esti', 'estvéli ének', 'fohász'.²³ Ennek a típusú imádságnak külön érdekessége a bennük megfogalmazott kívánságban rejlik. Szemléltetésére álljon itt néhány példa. Elsőként egy ének és egy másik őrzőangyalkép-típust reprezentáló illusztráció a 'Legujabb ájtatos énekek a boldogságos szüz Mária tiszteletére' (Pesten, 1862. Nyomatja s kiadja Bucsánszky Alajos) című ponyvairatból.

A tipográfus az őrzőangyalkép²⁴ alá illesztette be az 'őrző szent angyalról' szóló éneket.²⁵ Kedvelt lehetett, mert más ponyvákban is olvasható, például a 'Három legujabb istenes ének' (Budán, 1863. Nyomatta és kiadta Bagó Márton) harmadik darabjaként.

Szent angyal, szent angyal,
Üdvözlégy őrző-angyal!
Vigasztald epedt szívemet,
Oltalmazd büntől lelkemet,
Angyalom, angyalom,
Oh légy őrző angyalom!

Szent angyal, szent angyal,
Üdvözlégy őrző-angyal!
Te vagy istennek követje,
Az én lelkemnek őrzője,
Angyalom, stb.²⁶

2. kép. OSzK Aprónyomtatványtár, 1367. ltsz.

Szent angyal, szent angyal,
Üdvözlégy őrző-angyal!
*Légy éjjel nappal mellettem,
Tartsd kezeidet fölöttem.*
Angyalom, stb.

Szent angyal, szent angyal,
Üdvözlégy őrző-angyal!
*Kövess engem utaimban,
Segíts minden dolgaimban.*
Angyalom, stb.

Szent angyal, szent angyal,
Üdvözlégy őrző-angyal!
*Vigyázz ártatlan lelkemre,
Ne hagyd esni feslettségre.*
Angyalom, stb.

Szent angyal, szent angyal,
Üdvözlégy őrző-angyal!
*Figyelmezz mi városunkra,
Hogy ne essünk mély károkra.*
Angyalom, stb.

Szent angyal, szent angyal,
Üdvözlégy őrző-angyal!
*Oltalmazd országunkat,
Tűztől, víztől határunkat*
Angyalom, stb.

Szent angyal, szent angyal,
Üdvözlégy őrző-angyal!
*Ki ne hagyd hiv népeidet,
Nyujtsd reánk segítségedet.*
Angyalom, stb.

Szent angyal, szent angyal,
Üdvözlégy őrző-angyal!
*Ne engedjed, hogy a sátán,
Örülhessen lelkem kárán.*
Angyalom, stb.

Szent angyal, szent angyal,
Üdvözlégy őrző-angyal!
Isten veled az egekben,
Áldhassunk örökké, Amen.
Angyalom, stb.

GÁBRIEL ARKANGYAL ÁBRÁZOLÁSA A PONYVAIRODALOMBAN

Az őrangyal után a ponyvák legnépszerűbb angyala Gábiel, aki rangját tekintve arkangyal, a mennyei seregek vezére (Mihállyal együtt), a megtestesülés tanúja. A ponyvairatokban Gábiel az üdvtörténet Máriát érintő történéseiben szerepel²⁷ (Mária születésekor,²⁸ az angyali üdvözlétkor, Mária eljegyzésekor, az egyiptomi meneküléskor, Mária mindennapi életének segítőjeként, halálakor, mennybemenelekor; Jézus születésekor, szenvedéseinek kezdetétől²⁹ haláláig, s feltámadásáig).

Leggyakrabban mégis mint a Máriához az Atya Isten által küldetett angyal – az 'Úr angyala'³⁰ tűnik fel a ponyvák epikus énekeiben, aki „angyali üdvözléssel köszönté és neki a világ legnagyobb csodáját, az Isten fiának megtestesülését hírül hozá”.³¹ A történetet több ponyvaszöveg archaikus nyelven örökítette tovább, mint ahogy erről 'A sz. olvasóról szép ének' olvasásakor is megbizonyosodhatunk.³²

Atya Isten küldi követségül
Az ő szent angyalát segítségül,
Szent Dávidnak nemzetihez
Istennek megkedvelt nemzetihez.

A fiu szent Istent befogadnád
A te szent méhedben, hogy hordoznád,
Anyá lettél megváltónknak
Öröktül származott Fiunak.

Az Angyali üdvözlétkor mind képi (Gábielt a fametszeteken inkább nőies alakként, kezében hol fényes pálmaággal, hol fényes olajfaággal, de leggyakrabban liliummal³³ jelenítették meg), mind epikus énekekben való bemutatása³⁴ igen gyakori. Ezek együttes előfordulására példa a 'Három legújabb énekek búcsuk alkalmára' (Budapest, Nyomatott Bagó és fiánál. évszám nélkül. [189?]). Az előlapon Gábiel arkangyal látható az Angyali üdvözlétkor kompozíciójából. Gábiel a térdeplő Mária feje fölött lebeg, s a fényugarak Mária füléig futnak, jelezvén Isten igéjének megértését és hittel való elfogadását. Jobbra fent egy kárpitba kapaszkodó gyermekangyal – puttó (szinte csak a feje és a szárnya látható, így szimbolizálva annak tisztán szellemi voltát), balra pedig a faldisz jelzésszerűen utal Názáret városára). Az ábrázolásmód több kor képtípusát ötvözi (3. kép).

3. kép. OSzK Aprónyomtatványtár, 5344. ltsz.

Ehhez a képhez epikus ének³⁵ is tartozik Gábrriel jóslatáról, mely a családi élet idillikus képébe illeszkedik, és példája annak, miként fonódik össze a Szent Anna-kultusz az „istenszülő anya” motívummal. Az ének Gábrriel és Mária párbeszédére épül, mely az epikus énekek jellegzetes toposza:³⁶

Gábrriel arkangyal leszállott a földre,
Mint a piros hajnal mennyei nagy fényben.
Veri a cziterát, zengi a szép fohászt,
Ezzel vigasztalja dicsőült Annát.

Hamuszinü szárnyát egekre terjeszti,
Gyönyörü orczáját a földre függeszti.
Égszinü palástban, rózsaszin ruhában
Leszállott Gábrriel Názáreth városban.

A szent Anna asszony ülven az ő székén,
Szive örül nagyon isteni gyümölcsén.
Lábával ringatja, szájával azt mondja:
Aludj el, aludj el egek királynéja.

Az arany bölcsőben tiszta hófehérben
Alszik szüz Mária mennyei fényben;
Szemeit lehunyja, kezeit kinyújtja,
Gábrriel angyallal beszélget álmában.

Gábrriel arkangyal mondja Máriának:
Te leszel anyja világ váltságának,
Te fogod megszülni, te fogod nevelni,
Kegyed karjaidon a Jézust tartani.

Mária azt mondja Gábrriel angyalnak:
Én leszek az anyja a világ urának,
Alig hogy születtem, pólyába tétettem,
Már is Isten anyjának eljegyeztettem.

Igy beszélt Mária Gábrriel angyallal,
Éjjeli álmában őrző angyalával,
Nyilik szép orczája, mosolyog a szája,
Kisderekre maradt az ő mosolygása stb.³⁷

Az általam vizsgált ponyvák többségében Gábrrielnek a fentiekben szemléltetett felfogása fordult elő. Egy másik típust képvisel 'A Boldogságos Szüz Mária szent rózsafüzérének elmondása' (Budapest, 1860. Bucsánszky nyomdája) ponyvafüzet 7. oldalán lévő reneszánsz előképekre visszavezethető illusztráció. A kompozíciót az Annuntiatio két szereplője, az olvasópult előtt térdelő Mária és az előtte szálldosó, liliomot átnyújtó Gábrriel angyal alakja tölti ki. A metszet variánsaiban a nyitott könyv (a Szentírás) egy oszlopon vagy Mária kezében látható.

Az ábrázolás kedveltségét bizonyítja, hogy többször is felbukkan, nevezetesen a Rózsáék nyomtatta 'Legujabb karácsoni énekek, a kis Jézus születésnek örven-

4. kép. OSzK Aprónyomtatványtár, 981. ltsz.

dező keresztény katolikusok számára' (Budapest, 1882. Nyomatja s kiadja Rózsa Kálmán és neje) című ponyvairatban is, ahol belső illusztrációként szolgál a következő angyali imádsághoz:

Mennyből alászállott Ur angyala
Joachim leányának,
Szép szüz Máriának,
Ekkép szóla:
Üdvözlégy, áldott légy, oh Mária!
Tégedet anyjának
Választott magának
Isten Fia!

Engem azért küldött követségben
Isten, hogy megmondjam
És tudodra adjam
Názárethben,
Az ő akaratja, melyet végzett,
Mert Téged mindennél
A többi szüzeknél
Jobb szeretett.

Zárd fel azért, kérlek szüz kebeledet,
Szentlélek ereje,
Árnyékoz kegyelme
Most Tégedet;
Szüzen szülsz, azt mondom én Gábrriel;
Emlékezz szavamra,
Nézz e liliumra,
Ez lesz a jel!

Egekben mindenek óhajtanak
Téged, szüz Mária,
Hajnal szép csillaga
Kiáltanak.
A dicső angyalok, kerubimok,
Mennyekben udvarló,
Reád várakozó
Szerafimok!

Ime tehát az Ur szolgálója!
Hódolok szavadnak,
Teljék szent Atyádnak
Akaratja.

Jöjj számból, Istennek dicsérete,
Ki rólam, lányáról,
És szolgálójáról
Ezt végezte.

MIHÁLY ARKANGYAL ÁBRÁZOLÁSA A PONYVAIRODALOMBAN

Szent Mihálynak a középkorban különösen kiemelt szerepet tulajdonítottak mint a mennyei seregek vezérének és a hit védőjének: defensor fidei. Úgy tartották, hogy az ártó Gonosz ellen nyújt védelmet.³⁸

A népi kegyesség máig tisztelettel emlegeti, mert vélekedése szerint az emberi élet legnehezebb élethelyzeteiben segítő angyal. Ő áll a beteg ágya felett, s az agónia megpróbáltatásai alatt, a jó halál reménységében erősíti az embereket. A halál órájában a lelket Mihály veszi ki a testből. 'Pszichopomposz', azaz a holtak lelkének vezetője;³⁹ s egyben bírója is a túlvilágra költözőknek: ő tartja a mérleget, s méri a bűnöket – az emberek jó és gonosz cselekedeteit –, érdemeit, erényeit, a jókat mennybe viszi, s azok beiktattatnak Szűz Mária színe előtt, s onnan kerülnek a Szentháromsághoz. 'Advocatus',⁴⁰ mert a purgatóriumból az ő hathatós közbenjárására menekülnek meg a lelkek. Ő az Utolsó Ítélet angyala, aki a világvége érkeztekor harcolni fog minden hívő lélekért, hogy kiragadja a sátán hatalmából.

Az Úr Mihály angyalról való tudás népi summázatát a 'Szent Mihály főangyalhoz' szóló ének adja (Legujabb három istenes ének. Budapest, 1882. Rózsa Kálmán és neje könyvnyomdája).⁴¹ A ponyvairat első fele Mihályt mint Jézus Krisztus láthatatlan földi kísérőjét, útítársát és oltalmazóját,⁴² majd pedig mint az emberek mellé kirendelt, küldetését teljesítő angyalt mutatja be:⁴³

Szent Mihály, Istennek legfőbb angyala,
Ki az Ur Jézusnak őrzője vala;
Oh dicsőséges szent Mihály!
Légy esedezőnk Jézusnál.

Már midőn az Isten mennyet teremtett,
Téged hatalommal felékesített,
Oh dicsőséges stb.

A kevély Lucifert letaszítottad,
Fényes székét mennybe te elfoglaltad.
Oh dicsőséges stb.

Szent Mihály főangyal, te voltál jelen,
Hogy Jézus testet vett a Szűz méhében
Oh dicsőséges stb.

Születésében is néki szolgáltál
A szűz Máriának hiv társa voltál.
Oh dicsőséges stb.

Jézust a jászolban te ápolgattad,
Angyali szárnyakkal betakargattad.
Oh dicsőséges stb.

Az olajfák hegyén megvigasztaltad;
Az elbágyadt Jézust bátorítottad.
Oh dicsőséges stb.

Angyali jóssággal ott körülvetted,
Véres szent orcáját megtörölgetted.
Oh dicsőséges stb.

Szeliden követted Jeruzsálemben
Az ártatlan Jézust szenvedésében.
Oh dicsőséges stb.

Oh, mely keservesen sirva szemlélted,
Hogy bűneink miatt nem segíthetted.
Oh dicsőséges stb.

A Kálvárián is Jézussal voltál,
A szűz Máriával együtt bánkódtál.
Oh dicsőséges stb.

Te örömmel nézted a fényes csodát,
Isten szent Fiának föltámadását.
Oh dicsőséges stb.

Örültél a hivek vigasztalásán,
Jézus negyven napi társalkodásán.
Oh dicsőséges stb.

Mária dicsőség legfőbb trónusán
Ült az áldott Jézus szent Atyja jobbján.
Oh dicsőséges stb.

Te fogod hirdetni a világ végét,
Az igaz Istennek nagy ítéletét,
Oh dicsőséges stb.

Minden utainkban szent társaiddal
Légy velünk és segíts, dicső főangyal.
Oh dicsőséges stb.

Életben halálban légy oltalmazónk,
Józsafát völgyében légy közbenjárónk.
Oh dicsőséges stb.

Midőn nagy trombita harsogására
Serkented testünket feltámadásra.
Oh dicsőséges stb.

Midőn a lelkünket mértékbe teszed,
Cselekedeteinket mind számba veszed.
Oh dicsőséges stb.

A nagy számadásban légy segítségünk,
Az ítélő birót engeszteld érettünk.
Oh dicsőséges stb.

Az említett ponyvakiadvány fedőlapján szereplő Szent Mihály-képmás a 20. századi ponyvák egyik közkedvelt típusát képviseli (5. kép).

5. kép. OSzK Aprónyomtatványtár, 939. Itsz.

Mihálynak ez a szimbolikus ábrázolása archaikus, hiszen egészen a 9–10. századig visszavezethető, amikor szokásos volt az arkangyalt győztesként megjeleníteni, amint rátípor a sárkányra (sátánra, illetve Luciferre). A fametszet néhány eleme – az abroncskorona vagy a keresztes bot – a bizánci művészetben használatos jelkép volt egészen a 18. századig bezárólag.

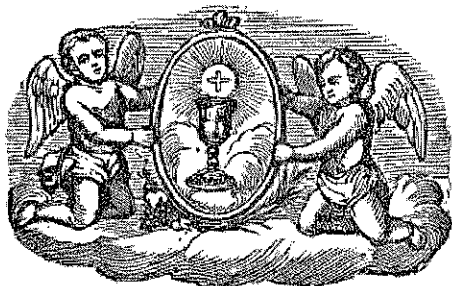
Végezetül – a félreértések elkerülésére – ki kell emelnem, hogy az általam vizsgált vallásos népiratokban ugyan elég gyakori a kép és a szöveg együttállása, s igencsak szoros kapcsolatban vannak egymással, de számos olyan példát is fel tudok sorolni, amikor a képek önmagukban csupán az illusztráció szerepét töltik be, voltaképpen semmilyen kapcsolatot nem mutatnak a szöveg tartalmával. Vizsgálatom végén konstatálnom kell, hogy ez utóbbi gyakorlat számít dominánsnak a korabeli hazai nyomdák által megjelentetett ponyvairodalomban, vagyis az esetek döntő többségében az illusztrációt véletlenszerűen választották ki a nyomdászok a rendelkezésükre álló mintakönyvekből, nem törekedtek mindig a szöveg és a hozzá tartozó ikonográfia alkalmazására. Az alkalmazott kép kiválasztását a hangulati egyezés vagy a gondolati asszociáció is befolyásolta, ez is magyarázza egyazon kép többszöri feltűnését a különböző ponyvafüzetekben.

Befejezésül az alábbiakban azokat az eseteket szeretném bemutatni, amikor a *kép és a szöveg nem függ össze egymással*.

AZ ANGYALÁBRÁZOLÁSOK A PONYVAKIADVÁNYOKBAN

1. 'Szép Istenes énekek'. (Első: Nyugodjál már virágom, meghervadt sat. Második: Üdvözlégy szent Anna, Jézus nagy sat. Harmadik: Ide siessetek, ti római hívek újságot sat. Negyedik: Krisztus anyja, szűz Mária, kereszt. sat. Ötödik: Üdvözlégy Mária, kit az isten fia, sat. Budán, 1859. Nyomatta és kiadja Bagó Márton.) A címlapon középkori előzményre visszamenő, *oltáriszentséget tartó angyalok* (6. kép).

2. 'Áhítatos ének, a boldogságos Szűz Máriához'. (Arad, 1862. Nyomtatta és kiadta Réthy Lipót.) A címlapon *az angyal mint a tudás allegóriája* jelenik meg, jobb kezében könyvet tart, bal kezét a világmindenséget szimbolizáló földgömbön nyugtatja. A barokk múzsa, illetve a teológiai fakultásokat szimbolizáló ábrázolásból eredeztethető.

6. kép. OSzK Aprónyomtatványtár, 979. ltsz.

7. kép. OSzK Aprónyomtatványtár, 1321. ltsz.

8. kép. OSzK Aprónyomtatványtár, 991. ltsz.

3. Angyalábrázolásokkal leggyakrabban a Szűz Mária-ikonográfiában találkozunk. A például választott 'Legújabb négy istenes ének a fájdalmas Szűz Máriához' (Budán, 1860. Nyomatott Bagó Mártonnál) című ponyvairat címlapján a Hét-fájdalmú Szűzanya (lásd a 7. képet) két felhőbe kapaszkodó puttóval (8. kép).

4. 'Élő lelki rózsafüzér, melybe a szent Olvasó-Társulatnak minden hónap első Vasárnapjaira, úgy az szent olvasó minden részeire, imádságok és énekek foglaltatnak.' (Budán, 1873. Nyomatta és kiadta Bagó Márton.) A címlapra Rózsafüzér Társulat egyik jellegzetes Mária – angyal ábrázolása került. A címlapon barokkos (ovális rózsza) keretben Mária a kiseddel, jobbra és balra egy-egy puttófej. A 15. századtól gyakori ábrázolás a képzőművészetben (9. kép).

5. 'Szent énekek. A boldogságos szeplőtelen, Szűz Mária tiszteletére'. (Kiadta Erdélyi Klára. Budán, 1859. Nyomatott Bagó Mártonnál.) A címlapon keretdíszben látható a Skapulárés (Kármelhegyi) Szűzanya a kis Jézussal, két koronázó angyallal, a kép alján a purgatóriumábrázolás, a keret alján, középen puttóval. Mária kezében tartja a skapulárét, amelyben a fenti kép kicsinyített mása látható. Mária és a kis Jézus körül virágindás díszítés keretezi a kompozíciót. Ugyanezzel a metsszettel találkozunk többek között 'A hét mennyei szent zár imádsága, melyet a mi Urunk Jézus Krisztus keserves kínszenvedésének és öt szent sebének emlékeztére, valamint a tisztítótűzben szenvedő lelkekért szoktak elmondani.' (Budapest, Nyomatott Bagó Márton és fiánál. [1908]) nyomtatvány 2. oldalán. Tipikus példa

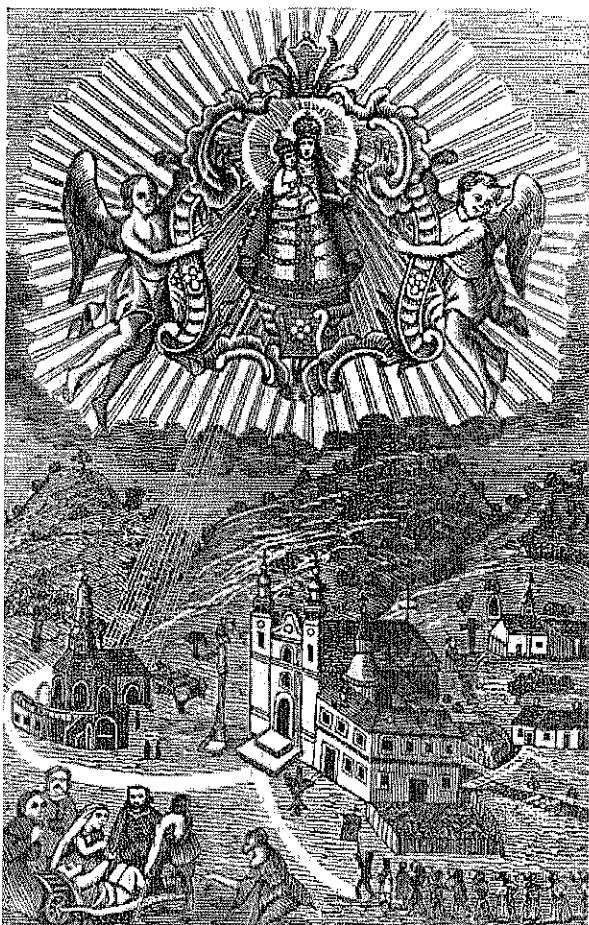
9. kép. OSzK Aprónyomtatványtár, 974. ltsz.

10. kép. OSzK Aprónyomtatványtár, 977. ltsz.

egy illusztráció többszöri felhasználására: hol előlapként, hol pedig belső illusztrációként szerepeltették. A purgatórium és a Skapulárés Szűzanya megjelenítése gyakran előfordul egyéb, halállal kapcsolatos ponyvalapokon is, mivel a Skapulárés Boldogasszony képmáshoz Stock Szent Simon víziója és a kinyilatkoztatását követő Bulla Sabbathina nyomán a tisztítótűzből való szabadulás eszméje kapcsolódik. Ennek a típusú ábrázolásnak az előképei valamelyik kegyképtípusra vezethetők vissza (pl. máriaradnai, kistapolcsányi, szentantali kegyképre) (10. kép) (SZILÁRDFY, 1994, 332, 336–337, 346. és JORDÁNSZKY, 1836, 29.).

6. *Csodatevő Mária – és angyalok* szerepelnek címlapképként. A kép jellegzetes példája a kegykép ábrázolásoknak, illetve a Szűz Mária koronázása jeleneteknek. A nyomatot a 'Legújabb ének és ima a mátraverebélyi Szűz Máriához' (Budapest. 1872. Nyomatja s kiadja Bucsánszky Alajos) ponyvából választottam ki. Bucsánszky sokszor felhasználta, mégpedig a következő ponyvák címlapján: 'Búcsúzó énekek.' (Pest 1862, Nyomatja s kiadja Bucsánszky Alajos); 'Búcsúzó énekek.' (Budapest [188?]. Nyomatja s kiadja Bucsánszky Alajos); Ezt a fametszetet örökölte Rózsa, s szintén előszeretettel alkalmazta: így például a 'Búcsúzó énekek.' (Jav. kiad. Budapest, 1890. Rózsa. [Magyar szent imák és énekek] 14.) és ez szerepel az 'Ájtatos imádság a szentkúti boldogságos szűz Máriához.' (Budapest, 1885. Rózsa Kálmán és neje [ezelőtt Bucsánszky A.] könyvnyomdája. 112. szám)

11. kép. OSzK Aprónyomtatványtár, 1333. ltsz.

füzet 2. oldalán. A kép alatt a következő felirat áll: „A Sz.-kuti B. Sz. Mária csodatevő képe.” (11. kép).

7. A címlapon Szentháromság-ábrázolás, jobbra és balra egy-egy *angyallal* az 'Énekek'. (1. Sz. Háromságnak az én életemet, s' a' t. 2. Üdvöz légy édes Jézusunk. s' a' t. 3. Oh titkos mélység, oltári s' a' t. 4. Jöjj hozzám szerelmem, üdvösségem. Budán, 1855. Nyomatta és kiadta Bagó Márton) című ponyvából, ezt a metszetet is sokat alkalmazták, még német nyelvű ponyvákban is (például Bagó egy 1876-os jelzetű füzetében). Ugyanez fordul elő Czéh Sándor mintakönyvében is, mégpedig a IX. táblán 149-es szám alatt (12. kép).

8. A Krisztust ábrázoló ikonográfiai típusok közül leggyakrabban a betlehemi jelenetben (például 'Karácsonyi énekek'. Budapest, 1908. Nyomatta Bagó M.) és a megfeszített Krisztust ábrázoló kompozíciókban tűnnek fel mellékalakokként

angyalok. Például az 'Ájtatos ének Krisztus urunkhoz. Jeruzsálemi templom rablása' (Budán, 1865. Nyomatott Bagó Mártonnál) című ponyva borítóján. A közkedvelt metszet számtalan ponyvában belső illusztrációként fordul elő: így a 'Hogy Isten előtt igazán és ájtatosan kell magunkat viselnünk' című, Burger nyomdájában készült füzetben (1857. Szeged), valamint Czéh Sándor mintakönyvében a VIII. táblán, a 106. szám alatt (13. kép).

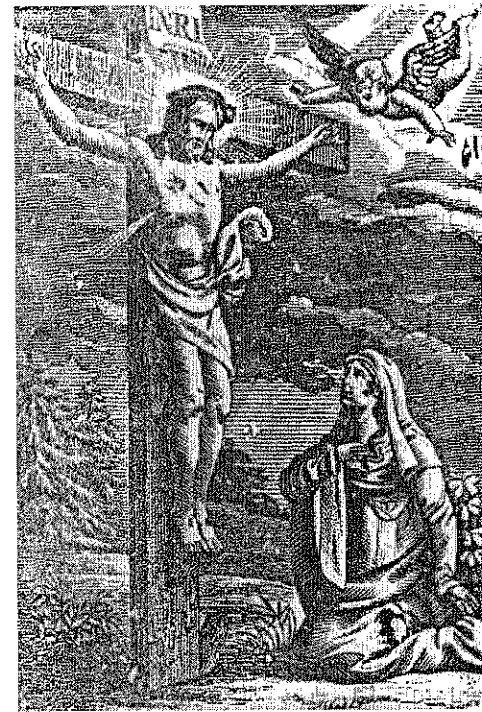
10. 'A Legdrágább vér, rendkívüli s mérhetetlen kegyelmek forrása, imádunk téged, tisztíts meg minket' füzetben szerepel ez a felirat. (A ponyva sérült, így é. n. és ny. n.) Az egész előlapot betöltő metszeten a kereszten függő Krisztus oldalából folyó vért az angyalok kehelybe fogják fel (14. kép).

11. 'Rövid előbeszéd, vagyis történet a Krisztus Jézus Szent Vérééről' című füzet (hiányzik az utolsó oldala, é. n. és k. n.). Az előlapon a waldürni szent vérkorporáléhoz fűződő legenda ábrázolása látható. A felborult kehelyből sugarasan kiömlő vérből a megfeszített Krisztus alakja, valamint Krisztus-fejek bomlanak ki. A 'kép a képben' motívum szép példája azaz a négyszögletes keretbe zárt kompozíciót négy angyal tarja, felettük a Szentlélek galambja, lent a kegyképekre jellemző városábrázolással. Ez az ikonográfiai típus középkori (feltehetően német) előképekre vezethető vissza, és összefügg az eucharisztia védelmével (15. kép).

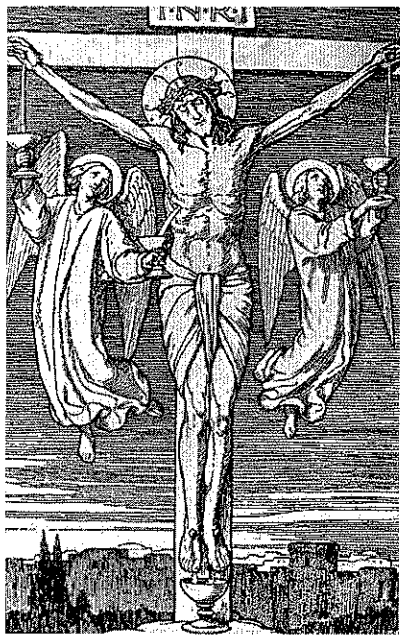
12. kép.

Erdélyi Zsuzsanna gyűjteményéből

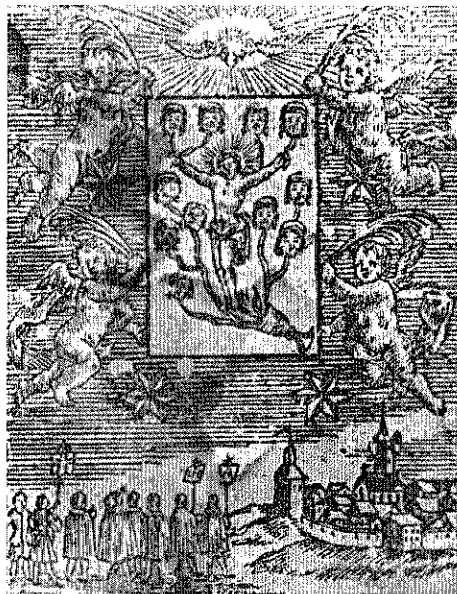

13. kép.

OSzK Aprónyomtatványtár, 1582. ltsz.

14. kép. Erdélyi Zsuzsanna gyűjteményéből

15. kép. Erdélyi Zsuzsanna gyűjteményéből

JEGYZETEK

¹ Az összehasonlító etnológia és a folklorisztika a populáris grafika, a 'bildlore', 'bilderbogen' mérőkövének a lundí professzor, Bringéus, Nils-Arvid 1982-ben megjelent Volkstümliche Bilderkunde című munkáját tekinti. Voltaképpen ekkortól számít önálló diszciplínának a sokszorosított grafika néprajzi, művelődéstörténeti, vallási, tipológiai és funkcionális szempontú vizsgálata (BRINGÉUS, 1982; 1986; 2000). Az új tudományág fontosságát bizonyítja a SIEF szervezetén belül 1984 óta működő Bildlore kutatócsoport. Ekkortól kezdtek egyre több kiállítást is szervezni mind Európában, mind pedig a tengeren túlon (csak néhányat említünk, lásd az irodalomjegyzéket: RUDAKOVA, 1990; LEVEDEVA, 1995; O'CONNELL, 1999; PARSHALL-SCHOCH, 2005). Több nemzetközi konferenciát is tartottak (a teljesség igénye nélkül: KUNT, 1989; PETZOLDT-SCHNEIDER-STRENG, 1993; BRINGÉUS-NILSSON, 2001); legutóbb 2006 márciusában zajlott a képkutató társaság hetedik kongresszusa Trentóban. A szóban forgó kutatás Svédországban, Németországban és Oroszországban érte el a legnagyobb eredményeket (lásd még BRÜCKNER, 1975; 1981, 18–22; 2000; 2002; 2003; RIEDL, 1954, 7–15. és RIEDL-KLIER, 1958; BREDNICH, 1974; PIESKE, 1988; LATOUR, 1986, 1–40. A lubok irodalmáról összefoglalóan írt OVSYANNIKOV, 1970; ITKINA-MISHINA-RUDAKOVA-SAKOVICH, 1984; ITKINA, 1992). Internetes honlapon is elérhető és átfogó bibliográfiát közöl az Alexander Boguslawsky nevével fémjelzett Russian Lubok – Popular Print (1999). <http://www.rollins.edu/Foreign-Lang/Russian/Lubok/lubok.html>, valamint a Szentpétervári Nemzeti Könyvtár digitális gyűjteménye, a New York-i közkönyvtár (NYPL) digitális képadatbázisa.

² A szentképekkel kapcsolatban álló áhítati grafikai műfajok vizsgálata már a 19. században megkezdődött. A kis vallásos képek kutatásának klasszikusa Spamer, aki a 14. és a 20. század között vizsgálta a szentképek eredetét és történetét (SPAMER, 1930/1980; SPAMER-HAIN, 1970). Munkájának kiegészítéseként szolgál ENGELS (1983) könyve, aki a szentképkutatásnak azokat a területeit (nyomatok, kivágott képek) tanulmányozta, amelyeket Spamer nem vett figyelembe. A II. világháború után tovább specializálódott a vallásos képek vizsgálata, s ennek köszönhetően megindult az egy laps nyomtatványok, ponyva- és imalapok illusztrációinak számbavétele. A szentképek európai kutatástörténetéről áttekintés nyújt SZILÁRDFY-TÜSKÉS-KNAPP, 1987, 11–20; teljes bibliográfiát közöl a Saints Unlimited Holy Card Web Page (Compiled by Brent Devitt of Beavercreek, OH).

³ Ebből a szempontból tanulságos Pogány Péter munkássága, főművében (POGÁNY, 1978), illetve egyéb tanulmányaiban sajnos nem elemezte a vallásos ponyvákat (POGÁNY, 1959), csupán érintőlegesen foglalkozott velük.

⁴ Révész: Parasztábrázolások a magyar sajtógrafikában. Elhangzott A magyar néprajztudomány előzményei és kezdetei című konferencián 2002. XI. 27-én a Néprajzi Múzeumban. (Lásd még: RÉVÉSZ, 2004, 275–322).

⁵ BALINT 1943. 208. Lásd: JAKSA (1999).

⁶ A népi grafikáról az egyik legelső összefoglalás K. CSILLÉRY Kláranak köszönhető (1971).

⁷ VEREBÉLYI (1995, 205–236) a paraszti kézi grafikát, látképeket, tézislapokat, rajzokat vizsgálta, s rövid összefoglalást adta azoknak a – főleg a magyar népművészet kutatói köréből kikerült – tanulmányoknak is, melyek elsőként fordultak a sokszorosított grafika válfajai felé. Ezek közül is elsősorban a népies fa- és rézmetszetekre, melyek a pásztorfaragásokra, a mézeskalács ütőfákra, az üvegeképekre, a paraszti lakásbelsőket díszítő képekre – nyomatokra –, türelemművegekre, bútorok belső díszítésére gyakoroltak hatást.

⁸ Az alapul szolgáló szövegen nem sokat módosított, mert valószínűleg azóta sem változott lényegesen értékelése ebben a kérdésben (TÜSKÉS, 1984; 1993, 143–162). Nem véletlen ennek a tanulmánynak a Csilléry-kötetben való megjelentetése, hiszen CSILLÉRY Klára (1971) [koráb-

ban MANGA (1951) és BÉKÉS (1966)] hangsúlyozta a sokszorosított grafika – a 19. századi metszeteknek – a népművészetre gyakorolt hatását, különös tekintettel a pásztorfaragások témaváltoztatására, megformálására. Ehhez kapcsolódva lásd TŰSKÉS, 2004; TŰSKÉS–KNAPP, 2002, 189–214.

⁹ TŰSKÉS–KNAPP, 2002, 235.

¹⁰ TŰSKÉS–KNAPP, 2002, 235.

¹¹ KRÍZA Ildikó (1982); Barna Gábor tanítványai: CSÓKA-JAKSA (2004); PAPP (2004); továbbá NAGY Ilona (1992); JUNG Károly (1994); SÜVEGH Veronika (2002); TOMISA Ilona (2004); LENGYEL Ágnes (2005).

¹² Nyíri Kristóf: Bevezetés a kommunikációfilozófiába. Stúdiumvázlat című tanulmányában – melyet az interneten (http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/kmfil/bevkm_long.htm) tett közzé, hivatkozik William M. Ivinsnak (*Prints and Visual Communication*, Cambridge, Mass, Harvard University Press, 1953.) azon – némileg vitatható – véleményére, miszerint a képanyomtatás főtálatálása még Gutenberg tetténél is jelentősebb esemény.

¹³ Nyíri (in: http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/kmfil/bevkm_long.htm) szerint „a könyvnyomtatás kultúrájában a kép a szöveghez képest teljességgel alárendelt szerepet játszik. Egyrészt gyakorlati okok folytán: az illusztrációval a szerzőnek is, a nyomdásznak is külön bajlódnia kell. Másrészt megismerésbeli okokból: a kép olykor beszédesebb ezer szónál – de „amit a papírra rajzolt vagy nyomtatott kép, vagyis az izolált állókép elbeszél, az mindig csak szavak környezetében, szavak által magyarázva lesz érthető. A szöveg rögzíti, leírja a tények összefüggéseit; a kép viszont megmutathatja, hogy a dolgokkal hogyan, miképpen *bánjunk*.”

¹⁴ Az illusztrációknak ráadásul jelentősége van abban az esetben is, amikor a vallásos ponyvát elhatároljuk az egylapos vagy más, több lapból álló egyéb vallásos nyomtatványoktól. Ebben meghatározó szerepet játszik a címlap. Csakhogy a döntő különbség nem ebben, hanem a funkcióban, azaz a használatban ragadható meg. Mostani vizsgálódásunk során nem vesszük figyelembe az egylapos ponyvákat.

¹⁵ A ponyvanyomtatványok vizuális világa volt „az első, amellyel a legszélesebb társadalmi csoportok tartós és közeli kapcsolatba kerültek, s amely fontos szerepet játszott a vizuális kultúra, az értékrendnek és magatartásformák alakításában, közvetítésében”. (TŰSKÉS, 2004, 189.)

¹⁶ Az általam átnézett ponyvák illusztrációinak többsége fametszet. A fametszet (xilográfia) a sokszorosító eljárások legrégebbi módszere – bár a nyomtatott vagy préselt másolatok készítése már évszázadokkal korábban is ismert volt. A fa volt a legkézenfekvőbb és legolcsóbb eszköz, széles körben való alkalmazásához hozzájárult a papír tömeges előállítás. A fametszet Európában (Itáliából és német területekről) a 13–14. században terjedt el, s összefüggött a nyomtatott könyv megjelenésével és a vallásos eszmék elterjesztésével. Szentképeket, kártyákat készítettek ezzel a technikával.

¹⁷ Czéh Sándor nyomdai mintakönyvéből kiderül, mennyi fametszetes dúccal rendelkezett még egy ilyen közepes nagyságú magyarországi nyomda is: kb. 564 illusztrációt használtak a vallásos könyvekhez, 578 az egyéb képi anyag, s kétszáznál is több a könyvdíszek: vignetták, fejlécek száma. Valamennyi fametszet, témájukat tekintve evangélium- és mise-sorozatok, szentképek, Mária-kegyképek, a keresztút állomásait bemutató képek, egyéb bibliai jelenetek, emblémák.

¹⁸ A vallásosponyva-kiadók közül a legjelentősebb a Bagó, Bartalits, Bucsánszky, Burger, Rózsa és az Egri Nyomda. A 18–19. században számuk meghaladta a 150-et.

¹⁹ Az angyalok az üdvtörténet eseményeinek szereplői a ponyvák énekeiben, imádságaiban, legendáiban. Követek, közvetítők az égi és a földi világ között, hírnökök, kísérek, szolgálók Jézus és (főként) Mária mellett, mint ahogy az *Énekek a' boldogságos Szűz Máriához* (Nyomatta és kiadta Sauerwein Géza, Győrött 1855) című ponyva első énekében megfogalmazódik: „Ki-

rálýnéja angyaloknak / 'S egész mennyei karoknak. / Ezek körüléd állnak / És te néked szolgálnak.” A kánonnak megfelelően – s ezt tükrözik a ponyvaszövegek is – az angyalok meghatározott küldetést teljesítenek mind a szentek, mind pedig az emberek közötti szolgálatuk során. Tehát soha nem önállóan cselekszenek, hanem mindig felsőbb utasításra, mint ahogy *A szent olvasóról szép ének* (Pesten, 1869. Nyomatta és kiadta Bucsánszky A.) ponyvában olvashatjuk: az „Atya Isten küldi szövetségül, / Az ő szent angyalát segítségül”.

A ponyvák 'tanúsága' szerint legtöbbször Szent Emerencia, Szent Anna és Szent József, Szent Ferenc, Nepomuki Szent János, Szent Vendel környezetében tevékenykednek, s a magyar szentek közül Szent István, Szent László, Szent Erzsébet, Szent Margit mellett találjuk meg őket.

Megjelennek látomásokban, jóslatokat közölnek, figyelmeztetnek, megintenek, védelmeznek, vigasztalnak, a bajban lévöket meglátogatják, azokkal beszélgetnek, énekelnek (zenélnek), felviszik a lelkeket a mennybe stb. Az emberek melletti tevékenységük legfontosabb része azok testi és lelki vezetése és segítése, a személyre szabott védelem ellátása. A ponyvaszövegekben legtöbbször megnevezés nélkül, általánosságban emlegetik az angyalokat. Időnként szó esik a szeráfokról és a kerubokról is – mint pl. a Bagó által kiadott (Budán, 1835) *Négy Istenes Énekek*-ben: „Mennyei Angyalok és Arkangyalok / Ti szent Kerubimok és Szerafimok, Érettünk esedezzetek, minden jót Nekünk nyerjete”. Említik a szövegek az angyalok kilenc karát (égi karokat), a hét arkangyalt (közülük csak Mihályt, Gábrielt és Rafaelt nevezik néven). Ez utóbbiakról a legrészletesebben egy 'csudatörténet'-ben esik szó. *Csudatörténet a boldogságos hét fájdalmu Szűz Máriáról Rómában* ponyvafüzetben (Budán, 1865. Nyomtatott Bagó Mártonnál). Önállóan ábrázolni csak az örzőangyalokat, Gábrielt és Mihályt szokták, az angyalok önmagukban csak mellékszereplőként jelennek meg.

²⁰ A perzsa vallás Fravahi nevű szellemlényét tartják a vallástörténészek az őrangyal archetípusának. Az őrangyalmotívum a Kr. e. 200 körül keletkezett Tóbiás könyvében bukkant fel, az Ószövetségben pedig két helyen fordul elő.

²¹ Örzőangyal-imádsággal az archaikus imák között is találkozunk: így például Erdélyi Zsuzsanna: *Aki ezt az imádságot... Élő passiók* című könyvében (2001, 216–217.), s Harangozó Imre és Tánczos Vilmos moldvai gyűjtéseiben. Ezúton köszönöm meg nekik, hogy teljes – kéziratoss – anyagukat is a rendelkezésemre bocsátották.

²² Dölt betűvel emeltem ki az örzőangyal-imádságok jellegzetességét: az *angyalhoz szóló kéréseket*, amelyeket most csak érinteni tudok, de ezekkel a későbbiekben külön szeretnék foglalkozni.

²³ A 325-ös niceai zsinat egyik felszólítása magyarázza meg a reggeli és az esti ima értelmét, célját: „Az esti imát akkor végzik, amikor Isten angyalai leszállnak a földre, hogy megvédjenek minden alvót és álomba merülte az éjszaka árnyaitól és az ördög ellenségeitől.” (Idézi ERDÉLYI, 1988, 727.)

²⁴ Ugyanez a grafika látható többek között a *Szombati áldozatok, melyekkel a buzgó keresztény katolikusok Szűz Máriának, az Isten Szepölöten Szent Anyjának, kedveskedhetnek* (Budapest, 1882. Rózsa Kálmán és neje könyvnyomdája) ponyvában a 'Reggeli fohász' felett.

²⁵ Sok esetben az imádság mellé nem tettek őrangyalképet, s a címlap szövegében sincs rá utalás. A legtöbbször tehát anélkül fordulnak elő a szövegek. Így például az 'Imádság az örzőangyalhoz' című fohász az *Ének a boldogságos szűz Máriához* (Budán, 1865. Nyom. Bagó Mártonnál) ponyvafüzet 4. utolsó oldalára került: „Oh Istennek hiv szent angyala hálákat adok: hogy éjjel mellettem vigyázol, nappal oltalmazol, vétkektől elvonol, jóra ösztönzöl, és Istennel megbékéltetel. Kérlek, tovább is, soha el ne távozz mellőlem: vigasztalj szomorúságimban, örizz veszedelmimben, segíts kísértéseimben, világosíts kételkedésimben. Imádságaimat és minden jószágos cselekedeteimet mutasd be az én Istenemnek és hozd helyre minden fogyatkozásimat. Ha-

lálom óráján távoztass tőlem minden ördögi kísértéseket és rettegéseket. Nyerj végső kegyelmet; vedd magadhoz lelkemet. Sz. Mihály! Sz. Gábiel! Sz. Ráfael! mindnyájan Sz. Angyalok oltalmazatok engem, hogy el ne vesszek a rettenetes itéletben. Amen."

Egy másik nyomtatványban, a *Négy Istenes Énekek* (Buda, 1834. Nyomatta és kiadta Bagó Márton) IV. 'Estvéli Éneké'-ben a következőképpen történik utalás az őrzőangyalra: „Az őrző angyalod kérjed / Hogy el ne távozzék az éjjel mellőled / Mondván az én angyalom, el ne hadj / Engemet, őrizd meg az éjjel az én / Bűnös lelkemet.”

Az *Öt legujabb ének* (Pest 1857, Herz nyomda) V. részében közölt 'Estvéli ének' is az őrzőangyalhoz szól: „Adjon Isten jó éjszakát / Küldje hozzánk szent angyalát / Terjessze ránk szent áldását / Bátorítsa szívünk álmát.”

Rózsa Kálmán egyik ponyvájából (*Négy szent ének*. Budapest, 1888) 'A szent őrangyalokhoz' énekből csak kiragadtuk az őrangyalhoz intézett kívánságokat: 'oltalmazatok', 'vigyázatok', 'értünk könyörögjete'; 'testi-lelki kártól, hirtelen haláltól megőriztetek'; 'szószólóink legyetek'.

²⁶ A refrént a továbbiakban nem idézem.

²⁷ A ponyvák az epikus Mária-énekek, Mária-balladák, valamint a Jézus-énekek s a népének tárháza. Az epikus Mária-énekek egy jelentős csoportját a Mária csodáiról szóló énekek alkotják. Erre hozzuk példának a Jézus ruháját szárító Mária történetét a *Mennyei istenes énekek a Boldogságos Szűz Máriához* füzetből. (Kiadja Horák János. Nyomatott Kisbénen, Hafli Kálmán nyomdájában, é. n.) A másik csoport a Máriát körülvevő családi idillt megőrkítő legendaballadáké, erre példaként a 'Boldogságos Szűz Mária egykor magában' kezdetű éneket említjük meg (*Ájtatos énekek a Boldogságos Szűz Máriáról*. Nyomatta és kiadta Bagó. Budán 1862.) Lásd: KRÍZÁNÁL is (1982, 74–75). (Ezen a helyen a műfaj teljes bemutatására, számbavételére nincs mód.)

²⁸ A *Négy Istenes Szent Ének kisasszonynapra bucsújárók számára* (Összeírta: Bedő Mihály, sárbogárdi lakos. Budapest. Nyomatott Bagó Márton és fiánál) 3. oldalán 'Ének szűz Mária születéséről' címmel (Ezerszer köszöntünk ének jelzéssel) egy legendaballadát találunk (2. és 3. versszakát idézzük, kép nem tartozik hozzá):

Gábiel arkangyal leszállt a földre	És Gábiel angyal a bölcsőhöz lépett
Egy rózsalevelet hozott kezébe.	Melyben a gyönyörű kis lány szendergett
Gyöngyharmattal ez volt rája írva	És keresztviz helyett négy könyecseppet
A kis lány neve legyen Mária.	Az alvó kis lány arczára ejtett.

²⁹ „Emlékeztetek, midőn Gábiel angyaltól megérttetted, hogy a te szent Fiad micsoda szorongások között vérrel verítékeznek.” (*A szenvedő Jézussal együtt bánkódó szűz Mária olvasója. Szent énekek és imádságok a kathol. magyar nép számára*. Közli Szemennyi Mihály. Pest, 1868. Bucsánszky ny.)

³⁰ Lásd például: *Énekek Jézus és Máriához*. Pápa, 1853.

³¹ A *lorétomi litánia eredete, szépsége, rövid magyarázata és a lorétomi csodálatos sz. ház története*. A nép számára hiteles kútfők után írta Köllý Antal, lorettói plébános. (Budapest. Nyomatott Bucsánszky Lajosnál. 1875.)

³² A *sz. olvasóról szép ének mely az olvasó társulat czeremoniás szent miséje alatt szokott énekelteni*. (Pest, 1869. Nyomatott Bucsánszky Alajosnál.) Csak két versszakát idézzük.

³³ A *megváltó Úr Jézus Krisztus szent keresztjének magasztaló éneke* (Bertalanffy nyomdaja Szombathelyen 1860.) 4–5. oldalán a 'Legujabb örökös Rózsafüzér énekekben' (2. versszak): „Gábiel arkangyal az egek vezére, / Fehér liliomot tart jobb kezébe, / A szent rózsza füzért kezdi mondani, / Üdvözlégy Mária eképen zengeni.”

Gábiel jövendölését más szövegváltozatok összetettebb virágszimbólumokkal fejezik ki: például a *Legujabb szent énekek. Márianosztrán* (Pest, é. n. Bartalits Imre nyomdája) című ponyvában.

³⁴ Néhány példa: 'Gábiel angyal küldetett Atya Istentől' (*Ének Jézus és Szűz Máriához*. 1853 Pápa, ny. n.) és ugyanez szerepel több füzetben is (így például a *Négy szép istenes énekekben*. Budán, nyomtatott Bagó M. betűivel 1848.); 'Mikor Máriához az Isten Angyala, elküldetett vala' (Istenes *Énekek*. Nyomatott Landerer Anna betűivel 1831); 'Az Urangyala köszönti a szűz Máriát' kezdetű *Urangyal ének (Négy új ének az andocsi szűz Máriához)*. Az ájtatos hívek számára összeírta Bedő Mihály. Budapest. Nyomatott Bagó Márton és fiánál.); 'Menj el, menj el, oh Gábiel! Názareth Városába' kezdetű ének (címlap nélküli füzet: Pesten, 1867. Nyomatja és kiadja Bucsánszky Alajos); *Égi háborúkor mondandó Litánia, és imádság* ponyva 15. oldalán közölték az 'Üdvöz légy, te tiszta Szűz! Rád áldás égből áradott' kezdetű Angyali üdvözlés éneket (Budán. a' cs. kir. pesti egyetemi könyvnyomdában. 1856).

³⁵ Ez a szöveg bekerült az Eckert Irma által közölt Máriát köszöntő énekek közé is, melyet a gyűjtő Vén János énekeskönyvében fedezett fel. Közli Bucsánszky is: *Öt új istenes énekek a b. Szűz Máriához a magyarok védasszonyához*. (Pest, 1867. 7–8. oldal) címmel. Idézi KRÍZA is (2002, 61).

³⁶ A ponyvákban megőrzött „népies” szövegváltozatok a folklorizáció különféle formáit őrizték meg. Lásd még *Három új ének*. (Pest, 1868. Bartalits Imre nyomdája.)

³⁷ A két utolsó sort nem idézzük.

³⁸ Ezért hegyeket, hegyeken épült várakat, várkapukat, városkapukat, tornyokat, várkapólnákat, templomokat, harangokat neveztek el róla.

³⁹ A chiliasmus, az első keresztény évezred végén, a világvége bekövetkezésétől való retteget hangulatában vált Mihály a halottak hatékony szószólójává. Ekkortól ajánlottak temetőket, cintermeket, temetőkápolnákat, csontkamrákat a pártfogásába.

⁴⁰ A Szent levelek ponyvacsoportján belül található a 'Szűz Mária levele', 'Szent Mihály levele' elnevezésű nyomtatványok (melyek szép számban megtalálhatók a Széchényi Könyvtárban). Mivel több néprajzkutató foglalkozott velük, ezekre most nem térek ki (lásd JUNG, 1994). Csupán egy levélről szólok – ugyanis a 200 átnézett ponyva között csak erre bukkantam rá –, mégpedig arról, amelyből kiviláglik Mária és Mihály közbenjáró szerepe. A ponyvafüzet címe: *Szent levél, melyet a mi urunk Jézus Krisztus csudálatosképpen az ő földön lakó népeihez küldött* (románból ford. Ruzs János. Budán, 1868. Nyom. Bagó Mártonnál), Ebben két 'levelet' közölnek: az egyik Jézusé (Levél, melyet a mi Urunk Jézus az egekből alá-bocsátatott (2–8. o.), a másik Máriáé (Szűz Mária levele. 9–15. o.). Ez utóbbiban a pogány, bűnös világot már-már elpusztítani szándékozó Jézus anyja könyörgésére eláll szándékától, mert Mária „szüntelenül kér és könyörög az egész viláért, a szegények és ügyefogyottak- s özvegyekért.” És kéri Jézust: „Szánjalak én is benneteket, s hogy bocsátnám meg vétkeiteket.” A mi szempontunkból a második levél azon része érdekes igazán, amikor a két közbenjáró ('Advocata Nostra' és 'Advocatus'), Mária és Mihály együtt szállnak alá a pokolba. „E könyv mutatja – írja a ponyva szerzője – a pokolbeli keresztények, a melyeket Mihály arkangyal mutata meg a szűz anyának, hogy látna meg, hol kinlódnak a keresztények lelkei.” Mária állandóan kérdegeti Mihályt: „...mond meg Mihály mennyi kín van a pokolban?” Mire Mihály hosszasan mutatja be a pokol borzalmaival. Mária nem tud betelni a szörnyű látvánnyal, s egyre csak kérdezi: „...mond meg Mihály mennyi kín van a pokolban?” A megdöbben Istenanya Istentől kér kegyelmet minden kárhozottak. Ezt a fajta pokolbeli utazást Tar Lőrincével szokás összehasonlítani, de a recens anyagban is találunk ehhez hasonlatos, mégpedig a lézpedi halottlító pokolbeli élmény elbeszéléseiben.

⁴¹Variánsa a 'Szent Mihály főangyalról' szóló ének a *Három legujabb istenes ének* című ponyvában (Budán, 1863. Nyomatta és kiadta Bagó Márton).

⁴²Ezt a szöveget közli a Réthy Lipót által nyomtatott 'Legujabb istenes énekek' (Arad, 1868) ponyvafüzet is.

⁴³A II. Vatikáni Zsinat (az egyházzól szóló dogmatikai konstitúcióban) helyezte hatályon kívül azokat az imádságokat, melyekben Mihálytól kérnek oltalmat az ördög támadása ellen. Ennek ellenére máig általánosan ismert a következő (XIII. Leótól származó) imádság: „Szent Mihály arkangyal, védelmezz minket a küzdelemben! A sátán gonosz kísértései ellen légy oltalmunk! Esedezve kérjük, parancsoljon neki az Isten! Te pedig mennyei seregek vezére a sátánt és a többi gonosz szellemet, kik a lelkek vesztére körüljárnak a világban, Isten erejével taszítsd vissza a kárhozat helyére! Ámen.”

IRODALOM

ANTALÓCZI Lajos

1986 *Az Egri Nyomda Rt. Története 1893–1949.* Eger

BÁLINT Sándor

1938 *Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza.* Budapest

[1943] *Sacra Hungaria.* Kassa, é. n.

1944 *Boldogasszony vendégségében.* Budapest

BARNA Gábor

1986 *Búcsújáró magyarok. A magyarországi búcsújárás története és néprajza.* Budapest, Szent István Társulat

2002a A máriaradnai fogadalmi képek és tárgyak kutatásáról. In: BARNA Gábor (szerk.): „Mária megsegített”. *Fogadalmi tárgyak Máriaradnán I. – „Maria hat geholfen”. Votivgegenstände in Maria-Radna I.* 9–25. Szeged, Néprajzi Tanszék. (Devotio Hungarorum)

2002b A mindennapok szükséghelyezeteinek tanúi: festett fogadalmi képek. In: BARNA Gábor (szerk.): „Mária megsegített”. *Fogadalmi tárgyak Máriaradnán I. – „Maria hat geholfen”. Votivgegenstände in Maria-Radna I.* 68–89. Szeged, Néprajzi Tanszék. (Devotio Hungarorum 9./1.)

BÉKÉS István

1966 *Magyar Ponyva Pitaval.* Budapest

BREDNICH, R. W.

1974 *Die Liedpublizistik in Flugblatt des 15. bis 17. Jahrhunderts, I–II.* Baden-Baden

BRINGÉUS, N.-A.

1982 *Volkstümliche Bilderkunde.* München

BRINGÉUS, N.-A. (szerk.)

1986 *Man and Picture. Papers from the First International Symposium for Ethnological Picture Research in Lund 1984.* Lund, Almqvist & Wiksell

2000 *Volksfrömmigkeit. Schwedische religionsethnologische Studien.* Münster, New York, München, Berlin, Waxmann. (Münsterer Schriften zur Volkskunde – Europäische Ethnologie, Bd. 4.)

BRINGÉUS, N.-A.–NILSON, S.-Å. (szerk.)

2001 *Popular prinz and imagery. Proceedings of an International Conference in Lund 2000.* Lund

BURKE, P.

1978 *A népi kultúra a kora újkori Európában.* Budapest, Századvég kiadó–Hajnal István Kör

1990 *Populare culture in Early Modern Europe.* London

BRÜCKNER, W.

1975 *Druckgraphik Europas. Deutschland vom 15. bis zum 20. Jahrhundert.* München

1981 „Bildlore” und nonverbale Kommunikation. *Ethnologia Europea.* 18–22.

2000 *Materialien und realie. Stoffwertigkeiten, Symbolwelten, Zeichensysteme.* Würzburg

2000a *Kunst und Konsum. Massenbildforschung. Veröffentlichungen zur Volkskunde und Kulturgeschichte 82.* Würzburg

2002b Bibliographie zur Massenbildforschung 1968–1978. Erster Teil: Die traditionellen Gattungen der populären Druckgraphik des 15. bis 19. Jahrhunderts (mit Bibliographie). *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur (IASL)*, 4, 130–178.

BRÜCKNER, W.–PIESKE, Ch.

1973 *Die Bilderfabrik. Dokumentation zur Kunst- und Sozialgeschichte der industriellen Wandschmuckherstellung zwischen 1845 und 1973 am Beispiel eines Großunternehmens.* Frankfurt am Main

BRÜCKNER, W.–BLICKLE, P.–BREUER, D. (szerk.)

1985 *Literatur und Volk im 17. Jahrhundert. Probleme populärer Kultur in Deutschland.* Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung 13. Wiesbaden

BRÜCKNER, W.–NEUKUM, M.–KLOTZ, U.–ORSCHLER, J.–HECHT, J. (szerk.)

2003 *Massenbildforschung. Eine Bibliographie bis 1991/1995. Veröffentlichungen zur Volkskunde und Kulturgeschichte 96.* Würzburg, Institut für Deutsche Philologie, Volkskunde

CSATKAI Endre

1942a *Soproni vonatkozású kis szentképek.* Soproni Szemle, 3, 306–308.

1942b *A kis ájtatossági kép.* Kis-Grafika 16.

1943 *Májor István, a régi magyar kisgrafika szerény munkatársa.* Kis-Grafika. 25.

1971 *Cégek.* Budapest

K. CSILLÉRY Klára

1971 *Magyar népi grafika.* Néprajzi Értesítő, LIII. 63–82.

CSÓKA-JAKSA Helga

2004 „Búcsúra való ének.” Bálint Sándor ponyvahagyatékának elemzési szempontjai. In: BARNA Gábor (szerk.): *Ritusok, folklór szövegek.* 303–312. Paulus Hungarus–Kairosz

ENGELS, M. T.

1983 *Das Kleine Andachtsbild – Prägedrucke und Stanzspitenbilder des 19. Jahrhunderts.* Verlag Aurel Bongers, Recklinghausen

ERDÉLYI Zsuzsanna

1988 Archaikus népi imádságok. In: VARGYAS Lajos (főszerk.): *Magyar Néprajz V. Népköltészet.* 692–748. Budapest, Akadémiai

FÜLEMÜLE Ágnes

1994 Populáris grafika Magyarországon a 19. század második felében: emléklapok és emblematikájuk. In: KISBÁN Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra, központi irányítás.* 213–231. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet

- HARANGOZÓ Imre
 1992 „Anyám, anyám, szép Szűz Máryám...” Régi imádságok, ráolvasások a gyimesi és moldvai magyarok hagyományából. Újkígyós
 1998 „Krisztusz háze arangyos...” Archaikus imák, ráolvasások, kántálók a gyimesi és moldvai magyarok hagyományából. Újkígyós
- HELLE Mária
 1998 *Czéh Sándor magyaróvári nyomdász-kiadó illusztrációinak mintakönyve az 1836 és 1875 közötti évekből.* Kiadta, a bevezető tanulmányt írta Helle Mária. Budapest, Balassi
- HOFER Tamás
 1994 Népi kultúra, populáris kultúra. Fogalomtörténeti megjegyzések. In: KISBÁN Eszter (szerk.): *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás.* 233–247. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet
- ITKINA, E.
 1992 *Russkei risovannyi lubok konca XVII–nachala XX veka.* Iz sobranii Gosudarstvennogo Istoricheskogo Muzeia, Moskva
- ITKINA, E.–MISHINA, E.–RUDAKOVA, N.–SAKOVICH, A.–SYTOVA, A. (szerk.)
 1984 *The Lubok–Russian Folk Pictures from the 17th to 19th Century.* Leningrad, Aurora Art Publishers
- JAKSA Helga
 1999 *Bálint Sándor ponyvahagyatéka az Egyetemi Könyvtár gyűjteményében.* Kézirat. Szeged
- JORDÁNSZKY Elek
 1836 *Magyar országban, 's az ahoz tartozó Részekben lévő boldogságos Szűz Mária kegyelem' Képeinek rövid leírása.* Posen
- JUNG Károly
 1994 Baj ellen oltalmazó égi levél és áldás Gombos hagyományvilágában. In: *Őrszerek könyve.* 7–58. Újvidék
- KISBÁN Eszter (szerk.)
 1994 *Parasztkultúra, populáris kultúra és a központi irányítás.* Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet
- KOVÁCS I. Gábor
 1989 *Kis magyar kalendáriumtörténet 1880-ig. A magyar kalendáriumok történeti és művelődésszociológiai vizsgálata.* Budapest, Akadémiai
- KRÍZA Ildikó
 1982 *A legendaballada. Epikai-lírai alkotások az irodalom és a folklór határán.* Budapest, Akadémiai
- KUNT Ernő (szerk.)
 1989 *Bild-Kunde – Volks-Kunde. Die III. Internationale Tagung des Volkskundlichen Bildforschung. Komitee bei SIEF/Unesco, Miskolc (Ungarn) 5–10. April 1988.* Miskolc
- LATOURE, B.
 1986 *Visualization and Cognition: “Thinking with Eyes and Hands”. Knowledge and Society: Studies in the Sociology of Culture Past and Present,* 6, 1–40.
- LENGYEL Ágnes
 2005 *A palócok körében használatos XIX. századi vallásos ponyvák.* Doktori disszertáció, ELTE Folklór Tanszék

- LEVEDEVA, I. V. (szerk.)
 1995 *Russkij voennij lubok [Katalog], part 2.* Moscow, GPIB of Russia
- MANGA János
 1951 *Betyárdarstellungen auf den Schnitzereinen ungarischer Hirten.* Acta Ethnographica, II, 143–216.
- NAGY Ilona
 1992 A szamariai éhínség – egy népszerűtlen népi epikus ének. In: MOHAY Tamás (szerk.): *Közelítések.* 99–106. Debrecen
 2001 *Apokrif evangéliumok, népkönyvek, folklór.* Budapest, L'Harmattan
- O'CONNELL, S. (szerk.)
 1999 *The popular print in England: 1550–1850.* London, British Museum Press
- OROSZ György
 1997 *Égi levelek. Isten és a pápák üzenete.* Nyíregyháza
- OVSYANNIKOV, Yuri
 1970 *The Lubok. 17th–18th Century Russian Broadsides.* Moscow, Sovietsky Khudozhnik Publishing House
- PARSHALL, P.–SCHOCH, R. (szerk.)
 2005a *Die Anfänge der europäischen Druckgraphik: Holzschnitte des 15. Jahrhunderts und ihr Gebrauch. Germanischen Nationalmuseum.* Nürnberg, Leinenband mit Schutzumschlag
 2005b *Origins of European Printmaking: Fifteenth-Century Woodcuts and Their Public.* National Gallery of Art and Washington, Yale University Press
- PETZOLDT, L.–SCHNEIDER, I.–STRENG, P. (szerk.)
 1993 *Bild und Text: Internationale Konferenz des Komitees für Ethnologische Bildforschung in der Société Internationale pour Ethnologie et Folklore (SIEF) 2.–6. Oktober 1990 in Innsbruck.* Bratislava, Národopisný ústav SAV – Slovak Academic Press
- PIESKE, Ch.
 1988 *Bilder für jedermann 1840–1940. Mit einem Beitrag von Konrad Vanja.* München, Keyser
- POGÁNY Péter
 1958 *A régi hazai népies ponyvakutatás problémái.* Ethnographia, 53–69.
 1959 *Folklór és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán (1770–1823); I. Vásári ponyvairatok.* Budapest
 1978 *A magyar ponyva tüköre.* Budapest, Magyar Helikon
- RÉVÉSZ Emese
 2000 Történeti kép mint sajtóillusztráció 1850–1870. In: MIKÓ Árpád–SINKÓ Katalin (szerk.): *Történelem – kép. Múlt és művészet kapcsolata Magyarországon. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Galéria.* 580–977. (A Magyar Nemzeti Galéria kiadványai 2000/3) Budapest
 2001 *Képi elbeszélés és popularizálódás az 1850 és 1870 közötti sajtóban megjelent történeti képek példáján.* Művészettörténeti Értesítő, 50, 1–2, 147–172.
 2004 *A népeletkép szerepe a nemzeti jellem kidolgozásában.* Ars Hungarica, 32, 2, 275–322.
- RIEDL, A.
 1954 *Wallfahrtsstätten. Lieder und Gebete im Burgerland.* Vilk und Heimat, 7–15.
- RIEDL, A.–KLIER, K. M.
 1958 *Lied-Flugblattdrucke aus dem Burgerland.* Eusenstadt

PAPP Bernadett

- 2004 „Szent levél, melyet a mi Urunk Jézus Krisztus csudálatosképpen az ő földjén lakó népeihez küldött”. Az istenanya pokoljárása és más apokrif iratok egy ponyván. In: BARNA Gábor (szerk.): *Rítusok, folklór szövegek*. 333–358.

RUDAKOVA, N.

- 1990 „The Russian Lubok: Two Hundred Years of Popular Prints.” In: CAUSEY, S. (szerk.): *Tradition and Revolution in Russian Art: Leningrad in Manchester*. 61–73. Manchester. Exhibition Catalogue

SPAMER, A.

- 1930/1980 *Das kleine Andachtsbild vom XIV. bis zum XX. Jahrhundert*. München, Breickmann

SPAMER, A.–HAIN, M.

- 1970 *Der Bilderbogen von der geistlichen Hausmagd. Ein Beitrag zur Geschichte des religiösen Bilderbogens und der Erbauungsliteratur im populären Verlagswesen Mitteleuropas*. Göttingen, Schwartz, Veröffentlichungen des Instituts für mittel-europäische Volksforschung

SERFŐZŐ Szabolcs

- 1999 *A győri székesegyház Szűz Mária-kegyoltára*. Művészettörténeti Értesítő, 48, 87–111.
- 2002 *A 17–18. századi párizsi konfraternitások társulati lapjai*. *Ars Hungarica*, XXVIII, 2, 245–258.
- 2004 *Mariazell a magyarországi ponyvairodalomban*. In: FARBAKY Péter–SERFŐZŐ Szabolcs (szerk.): *Mariazell és Magyarország egy zarándokhely emlékezete. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumában, 2004. május 28.–szeptember 12.* 465–478. Budapest, Budapesti Történeti Múzeum

SÜVEGH Veronika

- 2002 „...Világi énekkel tölté meg a száját...” A Kisnyomtatványtár ponyvagyűjteménye. In: CSEH Mária (szerk.): *A Nemzeti Könyvtár Kisnyomtatványtára*. 179–198. Budapest, OSZK, Osiris Kiadó

SZILÁRDFY Zoltán

- 1971 Egy ercsi délszláv képes ponyvairat ismertetése. *Fehérmegyei Történeti Évkönyv*, 5. 157–168.
- 1979 *Kezkeftípusok a pestisjárványok történetében*. *Orvostörténeti Közlemények*, 11–12, 207–236.
- 1981 *Magyar barokk szentképek*. Művészettörténeti Értesítő, 2, 114–135.
- 1984 *Barokk szentképek Magyarországon*. Budapest, Corvina
- 1986 *A magyarországi kezkepek és -szobrok tipológiája és jelentése*. In: BÁLINT Sándor–BARNA Gábor: *Búcsújáró magyarok..a magyarországi búcsújárás története és néprajza*. 323–348. Budapest
- 1995 *A magánáhitat szentképei I. XVII–XVIII. század*. Szeged
- 1998 *A magánáhitat szentképei II. XIX–XX. század*. Szeged
- 2003 *Ikonográfia – kultusztörténet. Képes tanulmányok*. Budapest, Balassi

SZILÁRDFY Zoltán–TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva

- 1987 *Barokk kori kisgrafikai ábrázolások magyarországi búcsújáróhelyekről*. Budapest, Egyetemi Könyvtár

TÁNCZOS Vilmos

- 1999 *Csapdosó angyal. Moldvai archaikus imádságok és életterük*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó
- 2001 *Nyiss kaput, angyal! Moldvai csángó népi imádságok*. Budapest, Püski

TOMISA Iлона

- 2004 „Istenes ének és imádság”. Adatok a vallásos ponyvaköltészet kérdéséhez a XIX–XX. század fordulóján. In: ANDRÁSFALVY Bertalan–DOMOKOS Mária–NAGY Iлона (szerk.): *Az idő rostájában. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*. 497–501. Budapest. I.

TÜSKÉS Gábor

- 1985 „Fejezet a XVIII. századi vallási ponyvairodalom történetéből”. *Irodalomtudományi Közlemények*, LXXXIX, 430–431.
- 1993 *Illusztrációk a 18. századi vallásos ponyvairodalomban*. In: SELMECZI KOVÁCS Attila (szerk.): *Történeti népművészet. Tanulmányok K. Csilléry Klára 70. születésnapjára*. 143–162. Budapest
- 2004 *Illusztrációk a 18. századi vallásos ponyvairodalomban*. In: *Populáris grafika a 17–18. században*. 189–214. Budapest, Balassi

TÜSKÉS Gábor–KNAPP Éva

- 2002 *A vallásos ponyvanyomtatványok a XVIII. században*. In: *Az egyházi irodalom műfajai a 17–18. században*. 235–266. Budapest, Argumentum

UNSELD, W.

- 1994 *Bilder im evangelischen Haus*. In: *Zwischen Kanzel und Kehrwoche. Glauben und Leben im evangelischen Württemberg*. 33–47. LUDWIGSBURG (Hrsg.) v. Landes-kirchlichen Museum

VEREBÉLYI Kincső

- 1995 *A szépírástól a képirásig. (Jegyzetek a magyar népi grafika válfajairól.) Népi Kultúra – Népi Társadalom*, XVIII. 205–236.

JUDIT CZÖVEK

VISUAL REPRESENTATIONS OF ANGELS IN RELIGIOUS POPULAR PRINTS FROM THE 19TH CENTURY

Researching pictures in Europe has early shown how the complex examination of religious canvases enriched the complicated genre of prayers literature, the interaction of folklore and literature, researching the religious mentality of people, and the way iconographic types and symbols became popular.

Through examining the texts and illustrations of religious canvases we have chosen the motif of the angel. Angels are not really iconographic specialities, with some inquiries they can be traced back to strictly defined medieval models. However they can be interesting as an illustration of the process, how these motives got deteriorated by the hands of less educated graphic artists. In the given examination we had to take into consideration the more or less organic coexistence of the text and the picture of the canvas. Is there a strict coherence between the text and the picture, were pictures placed in the text or on the cover because of salability, or was this only an application of well-known motives and stereotypes, which usually had a secondary application as well because of their popularity, or were they in an essential connection?

In this lecture we have made an experiment to show the different representations of angels on illustrations and texts of canvases.